

TIPSKI PROJEKTI SRPSKOPRAVOSLAVNIH CRKAVA U VRIJEME AUSTROUGARSKE UPRAVE U BOSNI I HERCEGOVINI

Apstrakt: Nakon perioda turske uprave, s nizom ograničenja vezanih za izgradnju crkava, realna potreba u novom periodu austrougarske uprave bila je izgradnja velikog broja srpskopравoslavних crkava. To je tražilo značajna finansijska sredstva, koja osiromašena Srpska pravoslavna crkva i njen narod u Bosni Hercegovini nisu imali. Austrougarska vlast je pomagala izgradnju sakralnih objekata svih vjerskih zajednica u zemlji, ali je to zbog stanja državnih finansija i prioritnije izgradnje bilo nedovoljno. Kako bi se uštedjelo na izdacima, u Građevinskom odjeljenju Zemaljske vlade su rađeni tipski projekti crkava, čija je analiza predmet ovoga rada. Primijenjeni arhitektonski koncept i stilski vokabular potvrđuje politiku Monarhije i nastojanje vlade da podrži težnju pravoslavних Srba za izražavanjem vjerskih osobnosti stilskim diferenciranjem svojih sakralnih objekata.

Ključne riječi: tipski projekti srpskopравoslavne crkve, austrougarski period, Bosna i Hercegovina.

Uvod

Izgradnja i obnova hrišćanskih crkava u Bosni i Hercegovini u tursko doba onemogućavana je na razne načine. Dobijanje dozvola – carskih fermana, bio je težak, dugotrajan i skup proces. Tokom 19. vijeka evropske sile su vršile pritisak na Osmansko carstvo, tada već u silaznoj putanji svoje moći, da se izjednače prava islamskog i neislamskog stanovništva, što je za rezultovalo reformama Osmanskog carstva koje su obuhvatile i ravnopravnost svih vjeroispovijesti. To je provedeno najprije sultanovom naredbom (Hatišerif od Gülhane) od 3. novembra 1839. godine, zatim donošenjem 18.2.1856. pravno-političkog dekreta Hatt-i Hümayuna kao dijela opštih reformi Carevine (Tranzimat, 1856–1876), te potpisivanjem Pariskog mirovnog sporazuma 30. marta 1856. između Ruskog i Otomanskog carstva, kojim je okončan Krimski rat (1853–56). Svim ovim mjerama hrišćanske crkve u Otomanskom carstvu stavljene su pod zaštitu međunarodnog prava i tako je značajno olakša-

na izgradnja i obnova crkava, iako još uvijek s opstrukcijama na lokalnom nivou vlasti. Tako je, nakon četvorogodišnjeg procesa priprema za dobijanje dozvole, odobrenjem sultana Abdul Aziza, 1863. godine započela izgradnja sarajevske Saborne crkve, koja je osveštana 1874. godine.

Kako u glavnom gradu tadašnjeg Bosanskog ejaleta, tako je i drugdje postojala potreba za izgradnjom pravoslavnih hramova. S austrougarskom okupacijom 1878. godine političko-pravna situacija u Bosni i Hercegovini se iz osnova mijenja. Nastaju i daleko povoljniji uslovi za unapređenja položaja Srpske pravoslavne crkve u zemlji, u kojoj je pravoslavno stanovništvo na prvom popisu 1879. činilo 42,88% stanovnika Bosne i Hercegovine (Statistika miesta, 1880), što je do zadnjeg popisa 1910. godine povećano na 43,48%, ili ukupno 825.339 pravoslavnih Srba u zemlji (Rezultati popisa, 1912).¹

1. Društveni i politički uslovi izgradnje srpskopравoslavnih crkava

Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini i njena najviša hijerarhija su od 1766. bili pod jurisdikcijom Carigradske patrijaršije, odnosno u sferi suvereniteta Turskog sultana. Ovakvo stanje je nakon okupacije 1878. za Austrougarsku bilo neodrživo. Reorganizacijom svih vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini, pa tako i Srpske pravoslavne crkve, trebalo je osigurati presudan uticaj na izbor najviše crkvene hijerarhije, kako bi od Monarhije bila zavisna i time lojalna. Ovo za austrougarske političke interese i planove važno pitanje riješeno je Konvencijom o privremenom regulisanju odnosa Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini, zaključenom 28. marta 1880. između Austrougarske i Carigradske patrijaršije, čime je Srpska pravoslavna crkva suštinski ušla u sferu punog suvereniteta Monarhije.

Konvencijom je pravo postavljanja i smjenjivanja episkopa pripalo caru, dok je saglasnost carigradskog patrijarha bila samo formalne prirode. Naredni korak u reorganizaciji bilo je osnivanje mitropolitske Konzistorije 1883. godine, uz mitropolita vrhovne crkvene vlasti u zemlji. Najvišu crkvenu hijerarhiju plaćala je Zemaljska vlada, čime je Crkva stavljena pod puni politički uticaj i kontrolu vlasti. Za vjerski i nacionalni život značajna djelatnost srpskopравoslavnih crkveno-školskih opština svedena je na usko vjerske okvire, kako bi se onemogućilo njihovo nacionalno djelovanje kao centara političke opozicije okupacionoj upravi. Međutim, nezadovoljstvo promjenama otvoreno je kulminiralo u pokretu Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu (Madžar¹⁹⁸²).

U memorandumima Zemaljskoj vladi, koji su, uz deputacije, bili osnovni oblik djelovanja pokreta za samoupravu, iznesene su i optužbe da vlada ne subvencionije proporcionalno izgradnju i popravke pravoslavnih crkava i da se u raspodjeli sredstava za gradnju sakralnih objekata favorizuje katolička religija (Bosansko-her-

¹ U periodu između ovih popisa učešće muslimana je zbog iseljavanja od 38,73% palo na 32,25%, dok su useljavanjem rimokatolici imali priraštaj od 18,98% na 22,88%.

cegovački zbornik I, 1902:9). Slične optužbe iznesne su i u Trećem carskom memorandumu 1900. godine (Memorandum, 1901) Iako je Zemaljska vlada negirala sve navode u memorandumima, podaci koje je u svom odgovoru iznijela ipak su govorili u prilog optužbama pokreta. Tako je u vladinom odgovoru na Prvi memorandum navedeno da je u periodu 1878–1896. na ime gradnje katolicima dodijelila 232.191 forinti, pravoslavnim 235.305 forinti, a muslimanima 135.628 forinti². Ovdje i nije bilo proporcionalne zastupljenosti konfesija, jer je pomoć katolicima bila dvostruko veća nego što bi im poštovanjem principa visine subvencije srazmjerno broju pripadnika svake vjeroispovijesti pripadalo (Madžar, 1982:55).³ Uzroke zaostajanja Srpske pravoslavne crkve, za koje je optuživana, vlada je pripisivala "neobuzdanim nacionalnim rovarenjima" i finansiranju pokreta.

Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu autonomiju okončan je 1905. godine s vrlo ograničenim rezultatima. Ostala je neizmijenjena Konvencija iz 1880. godine, ali se donošenjem Uredbe o upravi crkvenih i školskih poslova srpskopравoslavnih eparhija u Bosni i Hercegovini vlada obavezala da će za Srpsku pravoslavnu crkvu iz zemaljskog budžeta izdvajati sredstva srazmjerno broju stanovnika.⁴ Time su stvoreni povoljniji uslovi za izgradnju srpskopравoslavnih crkava. S obzirom na realne potrebe bilo je to nedovoljno, pa su graditeljski poduhvati uglavnom finansirani doprinosima vjernika u novcu, građevinskom materijalu, transportu i besplatnoj radnoj snazi. Prikupljanje pomoći iz drugih pravoslavnih zemalja, posebno Rusije, vlada je na svaki način onemogućavala. Dodatno se štedjelo i na projektima, zbog čega su u Građevinskom odsjeku, kasnije Građevinskom odjeljenju Zemaljske vlade, rađeni tipski projekti pravoslavnih crkava, kao i rimokatoličkih i grkokatoličkih. Vlada je nudila veće subvencije kada bi se po njima gradilo, ali to često nije bio dovoljan motiv. Posebno ne u Rimokatoličkoj crkvi, jer je Vrhbosanska nadbiskupija imala vlastitog arhitektu i savjetnika za građenje Josipa pl. Vancaša, najznačajnijeg graditelja u Bosni i Hercegovini, u čijem ukupnom opusu katolički sakralni objekti, pored stambenih i stambeno-poslovnih zgrada, kvalitetom i brojem realizacija zauzimaju najznačajnije mjesto.

U opštim karakteristikama i društvenoj ulozi sakralne arhitekture u 19. vijeku bilo je vidljivo naglašavanje osobenosti konfesije. Tako je kod katoličkih sakralnih objekata uočljiv oslonac na srednjoevropske istorijske stilske obrasce, naročito gotiku, ali i romaniku, renesansu i barok. Islamska sakralna arhitektura tradicionalno se ispoljavala kroz tursko-orijentalni stil, dok su se Jevreji identifikovali s maurskim stilom iz Španije, odakle su u Bosnu došli u 16. vijeku. Srpski pravoslavni crkveni objekti, kao metod diferenciranja, svoje stilske obrasce nalaze u vizantijskoj i srpskoj

² Austrougarska je u BiH zatekla apsolutnu dominaciju islamskih sakralnih objekata. Tako je npr. u Sarajevu 1878. godine bilo 106 džamija, dvije pravoslavne i jedna katolička crkva.

³ Austrougarska je kao dominantno katolička zemlja imala blagonaklon stav prema izgradnji katoličkih crkava, ali je to bila i realna potreba. S velikim brojem doseljenika iz Monarhije značajno je povećan ukupan broj katoličkog stanovništva i tako bitno promijenjeni odnosi u vjerskoj strukturi stanovništva.

⁴ Uredba je 1914. godine ukinuta.

srednjovjekovnoj arhitekturi. Kako među tadašnjim arhitektima u zemlji nije bilo Srba, građenje pravoslavnih hramova je prepuštano narodnim neimarima ili su korišteni vladini tipski projekti, nerijetko modifikovani. To im je, uz skromne materijalne pretpostavke, davalo obilježja lokalne graditeljske tradicije. Rijetka značajnija ostvarenja djela su inženjera Građevinske službe Zemaljske vlade. Takve su Crkva sv. Save u Blažuju (Alois Bütscha, 1896–1897) i Crkva Bogoslovije u Reljevu, (Josef Czerny, 1884–1886).

Sve navedene istorijske okolnosti odredile su arhitektonsko-umjetničke domete pravoslavnih hramova i njihov karakter kao faktora naglašavanja konfesionalnog identiteta. U tom smislu, kod srpskopравoslavnih crkava ne susrećemo široku skalu primijenjenih istorijskih arhitektonskih stilova kao kod rimokatoličkih, već stalnu zagledanost u vizantijsku i srednjovjekovnu srpsku arhitekturu kao sredstvo jasne stilske i prostorne identifikacije srpske pravoslavne vjerske zajednice.

2. Građevinska služba Zemaljske vlade

Značajno za predmetnu temu je sagledavanje stanja i organizacije građevinske službe u Zemaljskoj vladi Bosne i Hercegovine. Obezbjedenje potrebnih stručnjaka rješavano je postepeno i u skladu s budžetski sredstvima, koja su u početku bila vrlo skromna. Tako je, istovremeno s osnivanjem civilne uprave 1. januara 1879, u zemlji ustanovljena i prva građevinska služba. Zbog malog budžeta za tu godinu, činili su je samo jedan građevinski savjetnik u vladi i po jedan okružni inženjer u šest okruga (Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi, 1896:60). Njihov zadatak bio je da prouče građevinske prilike u zemlji i da građevinski savjetnik izradi najnužnije upravne naredbe za uređenje građevinske službe, posebno cestogradnje, koja je početkom 1880. iz vojne prešla u civilnu upravu. To je proizvelo potrebu povećanja vladinog građevinskog osoblja, koje je te godine prošireno za mjesta nadinženjera, inženjerskog pristava i praktikanta. Kako ni to nije bilo dovoljno za veliki obim hitnih poslova, vladi je privremeno dodijeljeno pet oficira tehničke struke za poslove projektovanja i izgradnje cesta i zgrada za vojne potrebe (Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi, 1896:63). Ovo privremeno angažovanje okončano je već krajem 1880. godine, pa je zbog tih kao i zbog poslova na adaptaciji upravnih zgrada sistematizacija u Građevinskom odsjeku Zemaljske vlade 1881. proširena sa još dva inženjera i jednim praktikantom, te po jednim mjerničkim pristavom i praktikantom u svakoj okružnoj oblasti. (Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi, 1896:63). Tako je ukupan broj tehničkih činovnika povećan na 25 (sedam u vladi i 18 u okružnim oblastima), što je ostalo nepromijenjeno do 1884. godine.

Nadležnosti i djelokrug rada Zemaljske vlade i podređenih joj okružnih oblasti definisane su Naredbom Zajedničkog ministarstva finansija od 21.1.1884,⁵ kojom je u okviru Prvog – Administrativnog odjeljenja formiran Građevinski odsjek (Bau-

⁵ ABIH, ZVS, Opšta građa, 1884, br. 5248. š. 1–81

department) sa dva biroa, jedan za cestogradnju i hidrogradnju i drugi za visokogradnju. Svakim biroom rukovodio je nadinženjer (Oberingenieur), a na čelu Odsjeka bio je građevinski savjetnik (Baurat). U svakoj od šest okružnih oblasti bio je po jedan okružni inženjer i odgovarajuće tehničko osoblje. Zadaci Građevinskog odsjeka su, pored ostalog, bili: izrada propisa u oblasti gradnje; tehničke revizije projekta, predmjera i predračuna koje dostavljaju okružne oblasti, te kontrola izvođenja gradnji; izrada projekata i predračuna građevina za centralnu upravu, kao i direktno rukovođenje izgradnjom, zatim stručna mišljenja, personalni poslovi, tehnička kontrola svih gradnji iz javnih sredstava, organizacija i kontrola kuluka itd. Prvi građevinski savjetnik bio je Phillip Ballif.⁶ Od značaja za našu temu je i podatak da je Biroom za visokogradnju od 1884. rukovodio nadinženjer Johan Kellner, autor tipskih projekata srpskopравoslavnih crkava iz 1901. godine. Ukupan broj građevinskog činovničkog osoblja je 1884. povećan na 38, od čega 12 u vladi i 26 u okružnim oblastima (Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi, 1896:64). S ovako malim brojem činovnika, u vremenu kada su popravak i izgradnja cesta i upravnih zgrada imali apsolutni prioritet, nije se mogla ni očekivati posvećenost izradi tipskih projekata.

Za organizaciju i funkcionisanje Građevinske službe u zemlji značajno je bilo donošenje 12. novembra 1885. Mirovinskog propisa za u građanskoj službi Bosne i Hercegovine namještene činovnike i službenike, kao i njihove udovice i siročad, koji je na snagu stupio 1. januara naredne godine (Izvještaj o upravi, 1906:25–29). Time je Bosna i Hercegovina postala privlačnija za inženjere i tehničare iz Monarhije, pa je s vremenom i kadrovska opremljenost vladine Građevinske službe bila sve potpunija. To je omogućilo uvođenje u djelokrug rada i poslova projektovanja i izvođenja objekata u režiji Zemaljske vlade. Rukovođenje Građevinskim odsjekom je od 27.10.1885.⁷ povjereno vladinom savjetniku. Pored ostalog, imao je prava i odgovornosti, nakon odobrenja, slobodno raspolagati nacrtom troškovnika za građevine koje zemaljska vlada izvodi u vlastitoj upravi. (Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izlo-

⁶ Phillip Ballif (1847–1905), austrijski inženjer, arheolog i meteorolog je, kako saznajemo iz objavljelog nekrologa (Jahresbericht, 1905), studij završio na Tehničkom fakultetu u Gracu. U državnoj službi BiH je bio od 1879. godine, a 1898. je unaprijeđen u zvanje nadsavjetnika. Zvanje dvorskog savjetnika mu je dodijeljeno 1904. godine. Naredne, 1906. godine (prema podacima na dan 1. oktobra), ovo mjesto dvorskog savjetnika ostalo je nepopunjeno (Kalendar Bošnjak, 1907). Radio je na organizaciji meteorološke službe i izgradnji puteva. U saradnji sa Zemaljskim muzejom u Sarajevu objavio je 1893. u Beču studiju o rimskim cestama kroz Bosnu i Hercegovnu (Römische Strassen in Bosnia und Hercegovina). Bio je član Tehničkog kluba od 1.1.1897. Od 1892. je na čelu meteorološke službe u Bosni i Hercegovini, koju je kao zasebnu službu utemeljio u sastavu Građevinskog odsjeka. Smatra se prvim meteorologom u Bosni i Hercegovini, gdje je postigao je izuzetne rezultate u organizaciji razvijanjem mreže stanica i unapređenjem kvaliteta izmjerenih podataka. Objavio je više djela, među kojima: Wasserbauten in Bosnien und der Hercegovina. Wien : A. Holzhausen, I tom 1896. i II tom 1899; Ergebnisse der meteorologischen Beobachtungen der Landesstationen in Bosnien und der Hercegovina, Wien 1900; Organisation du service météorologique en Bosnie-Hercegovine et résultats des observations relatives a la pluie, Paris 1900.

[(<http://www.fhmzbih.gov.ba/latinica/O-NAMA/M-istorija.php>) (1.9.2017)]

⁷ *Sarajevski list*, 23/1903, 27.2.

žbi, 1896:61). Prvi vladin savjetnik bio je Edmund Stix (1837–1903), koji je na čelu Građevinskog odsjeka ostao do 1901. godine. Sa završenom bečkom Visokom tehničkom školom, bogatim radnim iskustvom u praksi i na univerzitetima (Zeitschrift, 1903:204), bio je prava ličnost za realizaciju visoko postavljenih građevinskih ciljeva Benjamina Kállaya, najznačajnijeg zajedničkog ministra finansija (1882–1903) u periodu austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Pored niza uspješno realizovanih graditeljskih projekata niskogradnje i visokogradnje u režiji vlade, objavljenih naučnih i stručnih radova,⁸ svojim autoritetom je imao i neposredne lične zasluge (Jahresbericht, 1904:76–79), uz neposredan Kállayev prijedlog, za formiranje i organizaciju posebnog Građevinskog odjeljenja Zemaljske vlade Carevim rješenjem od 25. decembra 1890 (Glasnik zakona, 1891: 53–54), koje je sa odsjecima za zgrade, ceste, gradnje na vodi i željeznice preuzelo sve građevinske poslove Prvog odsjeka za unutrašnju upravu. Sistematizacijom utvrđen i popunjen broj tehničkih činovnika s vremenom se povećavao, pa je Građevinsko odjeljenje u periodu 1890–93. imalo 53, a 1896. godine 64 građevinska činovnika (Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi, 1896:64).

Nasljednik Edmunda Stixa na položaju predstojnika Građevinskog odjeljenja u narednih osam godina, do penzionisanja 1909. godine, bio je Fritz Passini⁹, Stixov zamjenik u zvanju dvorskog savjetnika. Na tipskim projektima, prema važećim pravilima, u desnom donjem uglu svakog priloga projekta bili su i njihovi potpisi.

Osim stalnih ("definitivnih") činovnika, u Zemaljskoj vladi su za poslove projektovanja i rukovođenja gradnjom značajnih objekata i honorarno angažovani inženjeri (extra statut), među njima i August Bütscha, autor tipskog projekta iz 1894. i arhitekt Rudolf Tönnies (1869–1929) autor tipskog projekta iz februara 1901. godine, koji je u vladi bio honorarno angažovan od 1899. do 1910. Značajna za predmetnu temu je i činjenica da su inženjeri i arhitekti Zemaljske vlade studije završili na univerzitetima u Monarhiji, uglavnom u Beču, srednjoevropskom centru iz kojeg su se u 19. i početkom 20. vijeka širile sve glavne arhitektonske i umjetničke ideje i uzori. Posebno je obrazovanje kod najuglednijih profesora bečke Akademije umjetnosti, Teophila Hansena (1813–1891) i Friedricha Schmidta (1825–1891), uticalo na poznavanje i egzaktno interpretiranje istorijskih arhitektonskih stilova u okviru strogog istoricizma (1850–1880), čiji su glavni predstavnici i nosioci ovi profesori i bili. Umjesto mješavine stilova, koja je obilježila romantični istoricizam (1830–1860), obilježje strogog istoricizma je dosljednost u primjeni odabranog stilskog predloška. Proučavanje velikih istorijskih arhitektura, među kojima i vizantijske, za koju je naročito važan teoretski i praktični rad profesora Hansena, značajno je za srpskopra-

⁸ Das Bauwesen in Bosnien und der Hercegovina von Beginn der Occupation durch die österr.-Monarchie bis in das Jahr 1887, Wien 1887.

⁹ Fritz Passini je završio Visoku tehničku školu u Grazu. Godine 1894. je proglašen počasnim građaninom Sarajeva. Od 1896. je član Tehničkog kluba (Jahresberischt, 1897). Preselio se u Graz nakon što mu je 1911. dodijeljen počasni doktorat Tehničkog univerziteta (Technischen Universität Graz).

[(<http://history.tugraz.at/honoratioren/ehrendoktoren/> (1.9.2017)]

voslavnu sakralnu arhitekturu i tipske projekte koje su njegovi bivši studenti uradili za Zemaljsku vladu.

3. Tipski projekti Građevinskog odjeljenja Zemaljske vlade

Zajednička karakteristika tipskih projekata izrađenih u vladinoj Građevinskoj službi jeste ujednačenost stilskog izraza, baziranog na nekim preuzetim karakteristikama srpske srednjovjekovne sakralne arhitekture, uglavnom raške stilske grupe. To se prvenstveno ogleda u podužnom usmjerenju jednobrodnih crkava i dekorativnoj obradi njihovog eksterijera. Zbog već navedene činjenice da su realne potrebe izgradnje velikog broja crkvenih objekata bile u koliziji s raspoloživim sredstvima, kako od doprinosa osiromašenog naroda tako i općenito skromnih budžetskih sredstava zemlje, a time i stavke za subvencioniranje izgradnje crkava, izostalo je projektovanje kupola kao i zasvođavanje prostora naosa. Umjesto ovih elemenata stereotomskog konstruktivnog sistema srpske i vizantijske arhitekture, koji je graditeljski a time i finansijski mnogo zahtjevniji, projektovane su tipske crkve bez kupole, s ravnom tavanicom. Ovakav prostorni konstruktivni koncept nije, dakle, rezultat (ne)znana ili htjenja projektanta, već izraz realnih okolnosti i iz njih proisteklog projektog zadatka.

3.1. Tipski projekti iz 1894 (A. Bütscha)

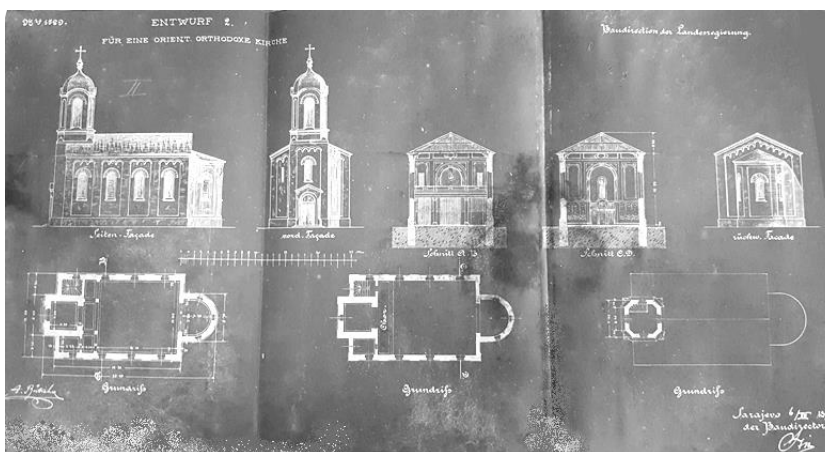
Autor tipskih projekata za veću i manju istočno pravoslavnu crkvu iz 1894.¹⁰ je August Bütscha (1855–1925), koji je projektovao i najveću tada sagrađenu srpskopравoslavnu crkvu na području glavnog grada Sarajeva – Sv. Save u Blažuju (1896–1898), s osnovom u formi slobodnog grčkog krsta, zasvedenu poluobličastim svodovima i s kupolom nad presjecištem krakova (Božić, 1998: 98–99). Ovakav koncept centralne organizacije prostora i s njom piramidalne vanjske siluete potvrđuje projektantovo poznavanje stilskih karakteristika srpske srednjovjekovne arhitekture. To i ne iznenađuje, jer je August Bütscha završio bečku Akademiju likovnih umjetnosti¹¹, ovladavši svim istorijskim stilovima. Tako u njegovom opusu nalazimo i stilski sasvim korektne primjere neorenesanse (Prva sarajevska gimnazija, 1889, a u saradnji s Karlom Paříkom, i Gradska tržnica u Sarajevu, 1894). Njegov potpis kao projektanta je, uobičajeno, na lijevoj strani projekta, dok je na desnoj strani potpisan tadašnji Baudirector Edmund Stix. Listovi za obje ove varijante urađeni su na nivou idejnog projekta (R 1:200) i sadrže: osnovu prizemlja, osnovu u visini galerije pjevališta, južnu podužnu fasadu, ulaznu (zapadnu) fasadu, istočnu (oltarsku) fasadu, te dva poprečna presjeka.

¹⁰ Projekti datirani u Sarajevu 6.12.1894, ABH, ZVS, Zbirka projekata, kut. 64.

¹¹ Personalni list u ABH

3.1.1. Tipski projekat za manju srpskopравoslavnu crkvu

Longitudinalnu dispoziciju crkve (Sl. 1)¹² čini ulaz u prizemlju zvonika, koji vodi u pronaos na koji se nastavlja prostor svetišta. Pronaos od naosa dijele dva stuba, koji formiraju tri polja (traveja) dubine 2,00 m, omeđena arhivoltama koje nose galeriju hora (pjevališta). U posebnom prostoru uz zvonik s lijeve strane je stepenište za zvonik i galeriju hora. Zvonik je u tlocrtu prizemlja kvadrat spoljašnjih stranica 6,00 m a unutrašnjih 4,50 m, a visina do podnožja krsta mu je 23 m. U najvišoj zoni, iznad dvovodnog krova, osnova zvonika prelazi u zarubljeni kvadrat spoljašnje širine 5,20 m. Naos je jedinstven prostor unutrašnje dužine 12,0 m, širine 11,0 m i visine 10,35 m. U njegovom nastavku na istočnoj strani je uzdignuto svetište dubine 4,30 m i širine 5,50 m, završeno iznutra i spolja polukružnom apsidom. Ukupna spoljašnja dužina crkve je 26,00 m, a širina ulazne fasade je 12,50 m. Podužni zidovi i sva četiri zida zvonika su, s obzirom na standardne dimenzije austrougarske opeke, debljine 0,75 m, a svi ostali 0,60 m.

Slika 1. Tipski projekat iz 1894. za manju srpskopравoslavnu crkvu

Osim apside i zvonika, crkva je riješena arhitravno. Spoj ravne tavanice s podužnim zidovima je uski četvrtkružni prelaz, čime je izbjegnuta očekivani pravi ugao. U odsustvu mogućnosti primjene skupljeg sistema svodova, to je za molitveni prostor vjernika svakako adekvatnije prostorno-oblikovno rješenje.

Ukupna vanjska dužina crkve je 26,00 m, a širina ulazne fasade je 12,50 m. Kako je tlocrt pravougaonik, u vanjskom oblikovanju uočavamo uravnotežen odnos vertikale zvonika i horizontalno razvijenog prostora crkve do uobičajeno niže apside. Tako imamo zvonik završen segmentnom kupolom visine 23 m, sljeme dvovodnog krova crkve na visini od 14 m i konusni krov iznad polukupole apside na visini 12 m. Ovim stepenovanjem arhitektonskih masa prema njihovom sadržaju uspostavlja se

¹² ABH, ZVS, Zbirka projekata, kut. 64

prostorna dinamičnost u cjelini jednostavnog arhitektonskog volumena crkvene građevine.

Zidovi su obrađeni u tradiciji raške škole, što je zapravo neposredan uticaj zapadnoevropske romanike. Nad visokim soklom je jedinstvena zidna ploha, horizontalno ritmizirana pilastrima koji uokviruju široke i visoke polukružnim arhivoltama naglašene prozore na svim fasadama. Ispod profilisanog potkrovnog vijenca, cijelim obimom, osim na polukružnoj fasadi apside, je friz romaničkih slijepih arkada. Isti princip oblikovanja je i na glavnoj ulaznoj fasadi, naglašenoj tipično romaničkim portalom uokvirenim pilastrima. Nad arhitravnom gredom vrata je polukružna luneta zaključena trougaonim timpanonom, a u drugoj visinskoj zoni zvonika je jednostruki prozor (monofora), riješena kao i bočni prozori. Monofore su i u najvišoj, trećoj visinskoj zoni zvonika na sve četiri njegove strane, dok su njihov pandan na skošenjima plitke niše.

U cjelini, prostorno i oblikovno rješenje je suzdržano i racionalno, ali s prepoznatljivim karakteristikama srpske srednjovjekovne crkvene arhitekture, što je bio svakako prvi postavljeni kriterijum koji se morao zadovoljiti. Stilsko diferenciranje objekata srpskopравoslavne crkve, kao *conditio sine qua non*, podržala je i uprava, s obzirom na vjersku politiku mnogonacionalne Monarhije, koja je toleranciju, multikonfesionalnost i multikulturalnost u međunarodnim političkim krugovima na regionalnim i svjetskim izložbama isticala kao svoju posebnost i kulturnu vrijednost.

3.1.2. Tipski projekat za veću srpskopравoslavnu crkvu

Arhitekt Bütscha je istovremeno uradio i tipski projekat za veću srpskopравoslavnu crkvu (Sl. 2)¹³ Primijenjen je isti koncept longitudinalnog usmjerenja jednobrodne građevine, ali se ovdje pravougaona osnova zonom šireg pronaosa mijenja u "T" oblik, čime je odnos volumena složeniji, a modelovanje masa bogatije.

Ukupna vanjska dužina crkve je 30,90 m, a širina ulazne fasade 13,70 m. Zanimljivo je da su stubovi u osovini podužnih zidova zvonika, koji nose galeriju hora i dijele pronaos od naosa, udvojeni i međusobno arhitravno spojeni.

Naos je i ovdje jedinstven, arhitravno riješen prostor unutrašnje dužine 17,0 m, širine 10,0 m i visine 10,35 m. Svetište, uzdignuto s par stepenika, iznutra i izvana je završeno polukružnom apsidom unutrašnjeg poluprečnika 3,50 m. Tlocrtnim rješenjem s pronaosom širim od naosa dobijen je bogatiji prostorni izraz i plasticitet građevine. Poseban dvostrešni krov koji formira zabate pronaosa dinamizira i liniju potkrovnog vijenca i slijepih arkada unutar polja omeđenih plitkim pilastrima. Isti princip dekorativne obrade je i na zidovima naosa, rastvorenim s tri monofore.

¹³ ABH, ZVS, Zbirka projekata, kut. 64

Slika 2. Tipski projekat iz 1894. za veću srpskopравoslavnu crkvu

Zvonik je i ovdje podijeljen u tri visinske zone, ali s drugačije riješenim otvorima. Portal više nema u polje izbačene pilastre koji nose trokutasti zabat nad arhitravnom gredom, već je uvučen u masu zida i riješen kao jedinstven otvor završen arhivoltom, odnosno bez nadvratnika i polukružne lunete. U srednjoj visinskoj zoni tornja je bogato plastično riješen dvojni prozor – bifora, koja se ponavlja i iznad kordon vijenca u najvišoj zoni tornja na sve četiri fasade. Spoljna kupola zvonika i ovdje je kriškasta, ali je za razliku od sinusoidnog vijenca koji na prvom projektu prati lukove prozora i slijepih niša, profilisani krovni vijenac ovdje horizontalan.

Sve ostale karakteristike su kao i kod tipskog projekta za manju crkvu.

3.2. Tipski projekti iz 1901 (J. Kellner, R. Tönnies)

Među pronađenim tipskim projektima crkava su i projekti iz februara 1901. na kojima je kao autor potpisan Čeh Johan Kellner (1853-1924), zaposlen u građevinskoj službi Zemaljske vlade od 1882. do penzionisanja 1905. godine. Visoku tehničku školu (Deutsche Technische Hochschule) završio je u Brnu 1877. i naredne dvije godine bio asistent na predmetu geodezija. Na Univerzitetu u Brnu je 21. 2. 1903. godine promovisan u doktora tehničkih nauka (Jahresbericht¹⁹⁰³: 63)¹⁴. U Bosnu i Hercegovinu dolazi januara 1880. Najprije je inženjer (mjernik) u Okružnoj oblasti Mostar, odakle 1882. prelazi u Sarajevo, gdje je proveo ostatak radnog vijeka, napredujući u službi do nadinženjera (1884) i rukovodioca Biroa za visokogradnju Građevinskog odsjeka, zatim u zvanju građevinskog savjetnika (1892) i građevinskog nadsavjetnika (1896) Građevinskog odjeljenja Zemaljske vlade.¹⁵ Bio je jedan

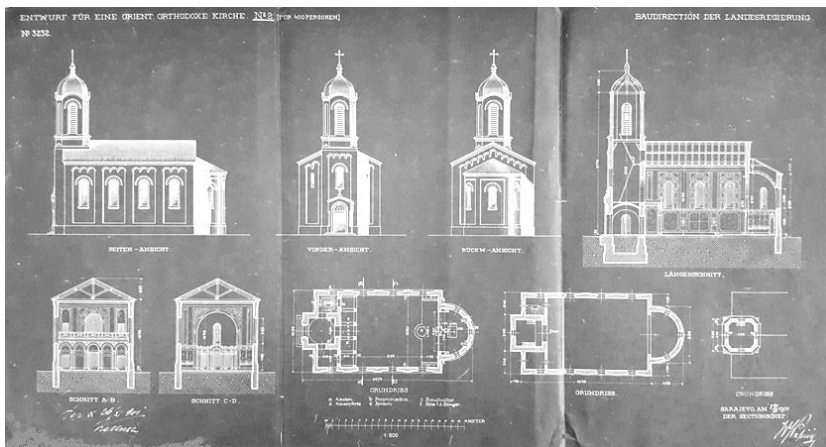
¹⁴ Tim povodom mu je Tehnički klub u Sarajevu priredio svečani banket na kojem su među 150 zvaničnica bile i najviše ličnosti iz političkog, društvenog i kulturnog života zemlje. Vijest o sticanju doktorata prenio je i Sarajevski list. (Doktor tehnike, Sarajevski list, 20/1903, 19.2)

¹⁵ Personalni listl, ABH, Šematizam, Kalendar Bošnjak

od 48 osnivača, član, predsjednik (1898–1900) i počasni član (1905) Tehničkog kluba u Sarajevu (Jahresbericht, 1911:53).¹⁶ Za Srpskopравoslavnu crkvu je 1883. godine uradio projekat zgrade Bogoslovije u Reljevu¹⁷.

3.2.1. Tipiski projekat za manju pravoslavnu crkvu (J. Kellner)

Kellnerov tipiski projekat za manju srpskopравoslavnu crkvu za 400 vjernika (Sl. 3)¹⁸ datiran je u Sarajevu 27. februara 1901, a kao novi predstojnik Građevinskog odjeljenja potpisao ga je i Fritz Passini.

Slika 3. Tipiski projekat iz 1901. za manju srpskopравoslavnu crkvu (J. Kellner)

Idejno rješenje pokazuje veliku bliskost s projektom Augusta Bütsche. Tlocrtna shema je u principu ista, uz neznatno redukovanje dimenzija horizontalnog gabarita (ovdje je crkva ukupne vanjske dužine 25,75 m, a širine 12,30 m, što je za 25 odnosno 20 cm manje). Međutim, konstruktivno-prostorno rješenje je složenije i bogatije. Ulaz je i ovdje u prizemlju zvonika, tlocrtna forme kvadrata, spoljnih stranica 5,50 m a unutrašnjih 4,00 m, zasveden kalotom, što je direktna poveznica sa stil-

Od 1905. do 1920. dr Johan Kellner bio je direktor izgradnje grada Brna (Stadtbaudirektor), za čijeg je počasnog građanina izabran 1913. godine. Bavio se geologijom, a posebno paleontologijom, i bio saradnik C. i kr. Geološkog instituta u Beču. Dobitnik je niza priznanja, među kojima je i Viteški orden cara Franje Josipa (Jahresbericht, 1911: 53).

¹⁶ Tehnički klub, koji su činili inženjeri raznih struka, činovnici državne uprave, profesori i ugledni kulturni radnici osnovan je 1.12.1896. i radio do 1918. godine, dajući veliki doprinos afirmaciji savremenih svjetskih naučnih i stručnih dostignuća u zemlji.

¹⁷ Zgrada je osveštana 15. juna 1884 (Svečanost u Reljevu, Sarajevski list, 66/1884, 18.6). Izgrađena je na zemljištu koje je poklonio tadašnji mitropolit Sava Kosanović (1881–1885). U ovom kompleksu je 1886, po projektu arhitekta Zemaljske vlade Josefa Czernya, Kellnerovog saradnika na projektu Bogoslovije, sagrađena crkva posvećena Prenosu moštiju sv. oca Nikolaja (Bogoslovija u Reljevu, Sarajevski list, 67/1884, 20.6)

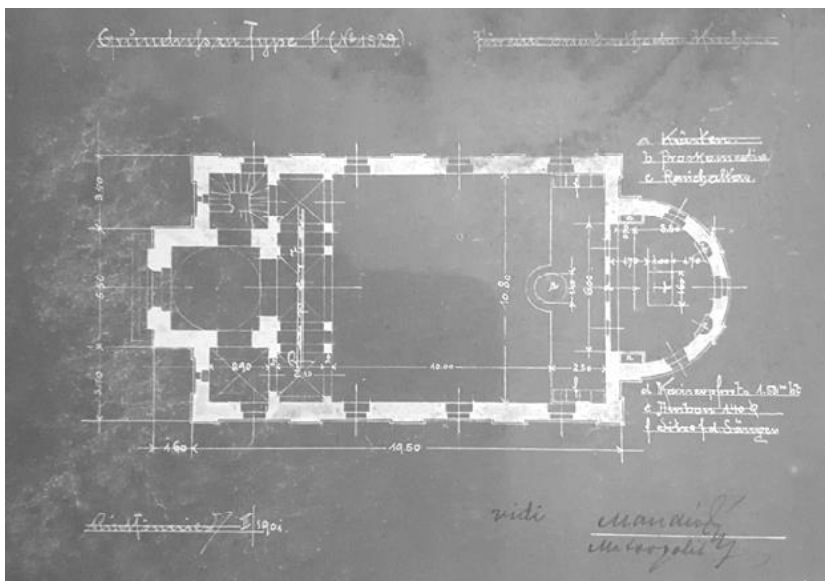
¹⁸ ABH, ZVS, Zbirka projekata, kut. 64

skim uzorom Vizantije i raške škole. Četiri stuba dijele pronaos u pet kvadratnih polja (traveja) omeđenih polukružnim lukovima, koji nose konstrukciju ravnog stropa hora na spratu. Za razliku od Bütschinog projekta, ovdje je u tlocrtu i presjecima definisana solea (uzvišena platforma za bogosluženje sveštenika) sa kružnim amvonom prečnika 1,40 m. Iza ikonostasa definisane širine 6,0 m ovdje je plići oltarski prostor, takođe završen iznutra i izvana polukružnom apsidom. Između njena tri polukružno završena prozora su projektovane dvije polukružne zidne niše, što dodatno doprinosi stereotomiji i monumentalnosti ovog najvažnijeg crkvenog prostora.

Spoljna arhitektonska obrada je identična Bütschinom projektu – portal, pilastri, nizovi slijepih arkadica, kao ustaljen romanički metod oblikovanja raških srednjovjekovnih spomenika. Međutim, sa užim a višim i vitkijim zvonikom (visina od tla do podnožja krsta je 24,90 m), projektovana crkvena građevina u cjelini sada ima bolje proporcije nego kod Bütschinog projekta.

3.2.2. Tipski projekat iz 1901. za manju pravoslavnu crkvu (R. Tönnies)

Sačuvani tlocrt idejnog projekta¹⁹ arhitekta Rudolfa Tönniesa (1869–1929), na koji je svoju saglasnost vlastoručno dao dabrobosanski mitropolit Nikolaj Mandić (1896–1907), datiran je takođe februara 1901. U odnosu na prethodno analiziran Kellnerov projekat za manju pravoslavnu crkvu, uočavamo istovjetnu dispoziciju i dimenzije, ali je konstruktivno rješenje složenije (Sl. 4).

Slika 4. Tipski projekat iz 1901. za manju pravoslavnu crkvu (R. Tönnies)

¹⁹ ABH, ZVS, Zbirka projekata, kut. 64

Veza zvonika i pronaosa je široka arhivolta na razvedenim stubovima, koji su s naspramnim parovima stubaca pronaosa spojeni arkadama, formirajući tri nejednaka traveja nadsvodena krstastim svodovima. Kako je istom svodnom konstrukcijom riješena i sjeverna prostorija uz zvonik, kao i apsida zasvedenom polukalotom, samo je prostor naosa ostao s arhitravnom stropnom konstrukcijom.

Riječ je o zreom rješenju jednog od najznačajnijih arhitekata austrougarskog doba u Bosni i Hercegovini, koji je Akademiju likovnih umjetnosti završio u klasi profesora Hasenauera (1891). Iako je relativno kasno došao u Sarajevo, Tönniesov opus u svim aktuelnim arhitektonskim stilskim smjerovima je značajan i prepoznatljiv. Saradivao je i s najznačajnijim arhitektima u Bosni i Hercegovini Josipom pl. Vančašom i Karlom Paržikom, a u vrijeme izrade ovog tipskog projekta bio je angažovan kao inženjer *extra statum* u Zemaljskoj vladi. Tönniesov prvi samostalni projekat (1898) je palata Mitropolije u Sarajevu, završena 1899 (Kalendar Bošnjak, 1900:64), u čijoj arhitektonsko-stilskoj obradi koristi uspjelu sintezu srpsko-vizantijske i raške stilske grupe s neoromaničkim elementima sekundarne arhitektonske plastike. Za Srpsku pravoslavnu crkvu je 1913. uradio i projekat Vladičanskog dvora u Tuzli (AZPRGS). Dekretom je 22. 11 1910. postavljen za civilnog arhitektu Bosne i Hercegovine, a 1917. mu je dodijeljeno zvanje građevinskog savjetnika (Der Bautechniker, 1917:111). Bio je član Društva inženjera i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji i član Tehničkog kluba u Sarajevu (Jahresbericht, 1911). S okončanjem Prvog svjetskog rata odlazi u Ljubljano, gdje je vodio porodični posao građevinskog preduzeća i ciglanu. Zadnjih godina života je djelovao u Münchenu, gdje je i preminuo.

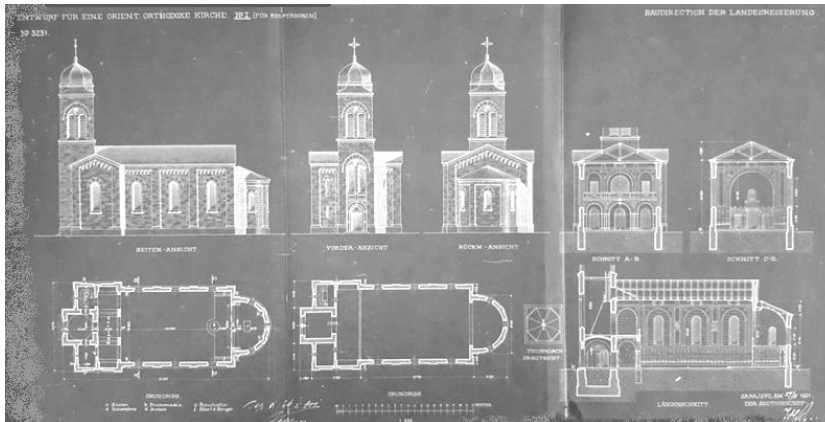
3.2.3. Tipski projekat iz 1901. za veću pravoslavnu crkvu (J. Kellner)

I ovaj Kellnerov projekat crkve za 600 osoba se umnogome naslanja na Bütschin projekat za veću crkvu iz 1894. godine. Tlocrtni raspored je gotovo identičan (Sl. 5).²⁰ Iste su i dimenzije pronaosa i naosa, ali je ikonostas ovdje širine 6,50 m, čime je vanjski prečnik apsida povećan na 9,0 m. Tako je ukupna vanjska dužine crkve povećana na 31,95 m, dok je širina na zapadu ostala ista (13,70 m), čime je horizontalno usmjerenje objekta pojačano.

Zvonik je u tlocrtnim dimenzijama ostao isti ali konstruktivno drugačiji, s kalotom nad ulazom u prizemlju. Kako je visina tornja povećana na 26,30 m, on je vitkiji, a ukupno kompoziciono rješenje građevine bolje. Hor nad pronaosom kao i kod projekta iz 1894. nose dva udvojena stuba, formirajući tri traveja, koji su i ovdje arhitravno riješeni. Polukružna oltarska apsida poluprečnika 3,75 m, nadsvodena polukalotom, rastvorena je takođe sa tri prozora, između kojih su, kao i u njegovom projektu za manju crkvu, u zidovima projektovane dvije plitke polukružne niše. Za razliku od Bütschinog projekta za veću crkvu, fasada apsida je konstruktivno raščlanjena zidnim pilastrima spojenim horizontalnom trakom ispod krovnog vijenca. Svi

²⁰ ABH, ZVS, Zbirka projekata, kut. 64

ostali elementi arhitektonske obrade zidova ponavljaju već viđeni koncept baziran na dekorativnosti raške stilske grupe.

Slika 5. Tipiski projekat iz 1901. za veću pravoslavnu crkvu (J. Kellner)

Zaključak

Težnja pravoslavnih Srba za prostornom konkretizacijom nacionalno-konfesionalnih osobnosti u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave svoj najpotpuniji izraz nalazila je u arhitektonskoj stilskoj matrici romantičarskog historicizma srpske srednjovjekovne sakralne arhitekture u spoju sa srednjoevropskim neovizantijskim akademizmom profesora bečke Akademije likovne umjetnosti, posebno Teophila Hansena i njegovih studenata. U raznovrsnosti internacionalnih graditeljskih stilova, politički i kulturni program pravoslavnih Srba u Bosni i Hercegovini trajno je opredijeljen da i u graditeljstvu hramova i objekata za Srpsku pravoslavnu crkvu na vidljiv način istakne svoju kulturnu, istorijsku i nacionalnu osobnost u odnosu na susjedne nacionalno-vjerske zajednice. Ipak, brojnijih i značajnijih stvaralačkih iskoraka ovdje nije bilo, tako da su eklektičke prostorno-oblikovne sheme zasnovane na istoj tipologiji longitudinalnih građevina bez kupole, koja je svojstvena i vizantijskim i srpskim srednjovjekovnim crkvama, ostale prisutne do kraja ovog perioda.

S obzirom na to da je veliki broj parohijalnih crkava toga doba djelo narodnih neimara ili građevinskih preduzimača, nerijetko pokazuju naivnu, površnu i pa i nevještu referencu na vizantijske i srpskopравoslavne srednjovjekovne graditeljske uzore. U tom smislu s razlogom možemo zaključiti da su ovdje predstavljeni tipski projekti vladinih inženjera stilski, konstruktivno i oblikovno sasvim korektni, svaka-ko bili bolji izbor pri gradnji srpskopравoslavni crkava ovoga doba.

Jelena Bozic

Typical Projects of the Serbian Orthodox Churches During the Austro-Hungarian Rule in Bosnia and Herzegovina

Summary

After the period of Turkish administration, with a series of restrictions related to the construction of churches, in the new period of the Austro-Hungarian rule, the real need was the construction of a large number of Serbian Orthodox churches. This demanded considerable financial resources, which the impoverished church and Orthodox people in Bosnia and Herzegovina did not have. The Austro-Hungarian government helped the construction of sacral buildings of all religious communities in the country, but this was insufficient due to the state finances and priority construction. In order to save on expenditures, the Construction Department made typical church projects, the analysis of which is the subject of this paper. The applied architectural concept and stylistic vocabulary confirms the efforts of the National Government to support the aspiration of Orthodox Serbs to express their religious and national characteristics through stylistic differentiation of their sacral objects.

Key words: typical projects, Serbian Orthodox churches, Austro-Hungarian period, Bosnia and Herzegovina.

Izvori i literatura:

- Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Sarajevo
- Arhiv Zavoda za planiranje razvoja grada Sarajeva (AZPRGS)
- Bosansko-hercegovački zbornik I, (1902), Novi Sad
- Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti godine 1896. Sarajevo, Izložbeni ured bos.-herc. Zemaljske vlade
- Božić, J. (1998), Srpske pravoslavne crkve u Sarajevu, *Naše starine*, br. 1, Banja Luka, Republički zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa Republike Srpske, str. 93–100
- Der Bautechniker, Wien
- Glasnik zakona i naredaba, (1891), Sarajevo, Zemaljska vlada
- Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine, (1906), Zagreb
- Jahresbericht des Technischen Klub in Sarajevo, Sarajevo
- Madžar, B., (1982), *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, Sarajevo, Veselin Masleša
- Memorandum predan Njegovoj Preuzvišenosti ministru Kallayu 19. decembra 1900. g. u Sarajevu od predstavnika i zastupnika muslimanskog naroda okupiranih zemalja, (1901), Novi Sad

- Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910 (1912), Sarajevo
- Sarajevski list, Sarajevo
- Statistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine, 1880, Sarajevo
- Šematizam svijeh oblasti u Bosni i Hercegovini (1882–1918), *Kalendar Bošnjak*, Sarajevo, Zemaljska štamparija
- Zeitschrift des Österr. Ingenieur-und Architekten-Vereines, Wien.